

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله
والسلام على من اتبع الهدى
فلا تنالوا الجحيم

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی تأویل داستان پیامبران در نوبت سوم کشف الاسرار

استاد راهنما

دکتر مهدی نیک منش

استاد مشاور

دکتر مهیود فاضلی

دانشجو

فاطمه ابراهیمی

مهرماه ۱۳۸۹

تقدیم

به

قبله‌گاه آبهای عالم

حضرت زهرا (س)

سپاس نامه

الهی! از خاک چه آید مگر خطا و از علت چه زاید مگر جفا و از کریم چه آید جز وفا. الهی! گنج درویشانی، زاد مضطرانی، مایهٔ رمیدگانی، دستگیر درماندگانی. چون می‌آفریدی جوهر معیوب می‌دیدی، می‌برگزیدی و با عیب می‌خریدی. برگرفتی و کس نگفت که بردار. اکنون که برگرفتی بمگذار و در سایهٔ لطف می‌دار و جز به فضل خود مسپار.

اکنون که به لطف و عنایت خداوند مهربان، این پایان نامه به انجام رسید، بر خود فرض می‌دانم از بزرگواری که در انجام آن یاری‌ام کردند، سپاسگزاری کنم.

پیش از همه از استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر مهدی نیک منش که از اولین قدم تا آخرین مرحلهٔ این پایان نامه با گشاده رویی و اشراف علمی، مرا صمیمانه و دلسوزانه با حوصله ای ستودنی راهنمایی کردند، تشکر و قدردانی می‌کنم.

از استاد فرهیخته و بزرگوار، سرکار خانم دکتر مهیود فاضلی که توفیق مشاوره با ایشان را داشتم، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌کنم. از اساتید محترم داور جناب آقای دکتر وفایی و سرکار خانم دکتر مباشری که زحمت داوری این رساله را بر عهده گرفتند، تشکر و قدردانی می‌کنم.

از پدر و مادر بزرگوارم که هرچه دارم از دعای خیر آنهاست، سپاسگزارم؛ عزیزانی که شرمندۀ لطف و احسانشان هستم.

از همسر مهربان، فهمیده و شکیبایم سپاسگزارم که در طول مدت تحصیل، همهٔ کوتاهی‌های مرا تحمل نمود و هیچ گاه دستان یاریگرش را از من دریغ نکرد. در پایان قدردان زحمات همهٔ دوستان و عزیزانی هستم که در این مسیر با قلم و قدم یاری‌ام کردند.

چکیده

بی‌تردید ابوالفضل میبیدی، صاحب تفسیر کشف الاسرار یکی از پایه‌گذاران بزرگ تأویل قرآن است که توانسته در نوبت سوم از تفسیر خود با عدول از شیوه رایج تفسیر، در صدد یافتن معانی باطنی قرآن برآید. میبیدی با همین نگاه خود، به داستان پیامبران به عنوان مهم‌ترین بخش قرآن نگریسته است. موضوع و محدوده پژوهش حاضر، تأویل داستان پیامبران در نوبت سوم کشف الاسرار است و هدف پژوهش، تبیین تأویلات میبیدی از داستان پیامبران برای کمک به درک اشارات آثار عرفانی پس از میبیدی است.

ساختار پژوهش، مبتنی بر سه فصل است: در فصل نخست، به تعریف و شناخت مفاهیم و کلیات پژوهش پرداخته‌ایم؛ در فصل دوم که به تأویل داستان پیامبران در نوبت سوم کشف الاسرار اختصاص یافته، ضمن گزارش این قصص از قرآن، تأویلات و لطایف عرفانی میبیدی را از این داستان‌ها نشان داده‌ایم؛ در ادامه فضیلت حضرت محمد(ص) را بر انبیای دیگر از نگاه تأویلی میبیدی بررسی کرده‌ایم، سپس با اشاره به نظریه حقیقت محمدیه مبنی بر ازلی بودن حضرت محمد(ص) و واسطه بودن ایشان در امر آفرینش، با استناد به برخی تأویلات میبیدی درباره فضیلت آن حضرت، به بیان انطباق دیدگاه میبیدی با این نظریه پرداخته‌ایم؛ و در فصل سوم ساختار تأویلات میبیدی بررسی شده است.

نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که میبیدی - مانند روش تفسیر آیات قرآن در نوبت سوم - به آن بخش از داستان پیامبران که قابلیت تأویل و نگاه ذوقی داشته و با مشی و منش صوفیانه همخوانی دارند، توجه بیشتری کرده‌است. همچنین، به بهانه بخشیدن بُعد معنوی تازه‌ای به این داستان‌ها، از آنها برای بیان عقاید و اندیشه‌های عارفانه خود استفاده کرده است.

کلید واژه‌ها: تأویل، تفسیر، داستان پیامبران، کشف الاسرار.

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
مقدمه.....	ع.....

فصل اول: مفاهیم و کلیات

۱-۱- تأویل.....	۲.....
۱-۱-۱- تأویل در لغت.....	۲.....
۱-۱-۲- تأویل در اصطلاح.....	۳.....
۱-۱-۳- تأویل و تفسیر.....	۵.....
۱-۱-۴- تأویل در قرآن.....	۵.....
۱-۱-۵- تأویل از دیدگاه اهل سنت.....	۷.....
۱-۱-۶- تأویل از دیدگاه صوفیه.....	۸.....
۱-۱-۷- علل جدال متصوفه و اهل سنت در تأویل قرآن.....	۹.....
۱-۱-۸- تأویل از دیدگاه نظریه پردازان جدید غرب.....	۱۰.....
۱-۲- میبیدی.....	۱۳.....
۱-۲-۱- شرح حال میبیدی.....	۱۳.....
۱-۲-۲- آثار میبیدی.....	۱۴.....
۱-۲-۳- مذهب میبیدی.....	۱۴.....
۱-۲-۴- میبیدی و تفسیر کشف الاسرار.....	۱۵.....
۱-۲-۵- میبیدی و تأویل قرآن.....	۱۶.....

- ۱-۳-۱- اسرائیلیات..... ۱۹
- ۱-۳-۱- اسرائیلیات چیست؟..... ۱۹
- ۱-۳-۲- مصادر اسرائیلیات..... ۲۰
- ۱-۳-۳- عوامل و زمینه‌های نفوذ اسرائیلیات در فرهنگ اسلامی..... ۲۰
- ۱-۳-۴- موضع اسرائیلیات در برابر اسلام..... ۲۱
- ۱-۳-۵- اسباب نفوذ اسرائیلیات در تفسیر کشف الاسرار..... ۲۲

فصل دوم: تأویل داستان پیامبران

- ۱-۲- لزوم پرداختن به داستان پیامبران..... ۲۵
- ۲-۲- تأویل داستان پیامبران در کشف الاسرار..... ۲۵
- ۲-۳-۲- آدم (ع)..... ۲۹
- ۱-۳-۲- خلیفه‌اللهی آدم (ع)..... ۲۹
- ۱-۱-۳-۲- تأویل خلیفه‌اللهی آدم (ع)..... ۱۴
- ۲-۱-۳-۲- تأویل مخالفت فرشتگان..... ۳۰
- ۲-۳-۲- آفرینش آدم (ع)..... ۳۰
- تأویل آفرینش آدم (ع)..... ۳۰
- ۲-۳-۳- تعلیم اسما و سجده ملائکه به آدم (ع)..... ۳۱
- تأویل تعلیم اسما و سجده ملائکه به آدم (ع)..... ۳۱
- ۲-۳-۴- تمرّد ابلیس از فرمان خداوند..... ۳۲
- ۱-۴-۳-۲- تأویل تمرّد ابلیس از فرمان خداوند..... ۳۲

- ۳۳.....میبندی و تقدیس ابلیس.....۲-۴-۳-۲
- ۳۵.....آفرینش حوّا ۵-۳-۲
- ۳۵.....تأویل آفرینش حوّا.....
- ۳۵.....۶-۳-۲- فریب و هبوط آدم(ع).....
- ۳۶.....تأویل فریب و هبوط آدم (ع).....
- ۳۸.....۷-۳-۲- توبه آدم (ع) و برگزیدن او.....
- ۳۸.....تأویل توبه آدم(ع) و برگزیدن او.....
- ۳۹.....۸-۳-۲- ماجرای فرزندان آدم (ع) (هابیل و قابیل).....
- ۴۰.....تأویل ماجرای فرزندان آدم (ع) (هابیل و قابیل).....
- ۴۱.....۹-۳-۲- تحلیل و نتیجه گیری.....
- ۴۳.....۴-۲-نوح(ع).....
- ۴۳.....۱-۴-۲- نبوت نوح(ع) و دعوت مردم.....
- ۴۵.....تأویل نبوت نوح(ع) و دعوت مردم.....
- ۴۵.....۲-۴-۲- نفرین نوح (ع) بر قوم خویش.....
- ۴۵.....تأویل نفرین نوح (ع) بر قوم خویش.....
- ۴۶.....۳-۴-۲- کشتی نوح (ع).....
- ۴۶.....تأویل کشتی نوح (ع).....
- ۴۷.....۴-۴-۲- توفان نوح (ع) در قرآن.....
- ۴۸.....تأویل توفان نوح(ع).....
- ۴۹.....۵-۴-۲- پس از توفان.....

- تأویل ماجرای پس از توفان..... ۴۹..... ۴۹
- ۲-۴-۶-تحلیل و نتیجه گیری ..... ۴۹..... ۴۹
- ۲-۵-ابراهیم(ع)..... ۵۱..... ۵۱
- ۲-۵-۱-کودکی ابراهیم (ع) ..... ۵۱..... ۵۱
- تأویل کودکی ابراهیم(ع) ..... ۵۲..... ۵۲
- ۲-۵-۲-احتجاج ابراهیم (ع)..... ۵۳..... ۵۳
- تأویل احتجاج ابراهیم(ع) ..... ۵۳..... ۵۳
- ۲-۵-۳-بت شکنی ابراهیم(ع)..... ۵۵..... ۵۵
- تأویل بت شکنی ابراهیم(ع)..... ۵۶..... ۵۶
- ۲-۵-۴-در آتش انداختن ابراهیم(ع) ..... ۵۶..... ۵۶
- تأویل در آتش انداختن ابراهیم(ع)..... ۵۷..... ۵۷
- ۲-۵-۵-درخواست زنده کردن مردگان(پرندگان)..... ۵۸..... ۵۸
- تأویل درخواست زنده کردن مردگان(پرندگان)..... ۵۸..... ۵۸
- ۲-۵-۶-هجرت اسماعیل و هاجر ..... ۵۹..... ۵۹
- ۲-۵-۶-۱-تأویل هجرت اسماعیل و هاجر..... ۶۰..... ۶۰
- ۲-۵-۶-۲-تأویل دعای «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا»(ابراهیم:۳۵)..... ۶۰..... ۶۰
- ۲-۵-۶-۳-تأویل دعای «وَأَجْنِبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ»(ابراهیم:۳۵)..... ۶۰..... ۶۰
- ۲-۵-۷-امتحان ذبح فرزند ..... ۶۱..... ۶۱
- تأویل امتحان ذبح فرزند..... ۶۲..... ۶۲
- ۲-۵-۸-ساخت خانه کعبه..... ۶۳..... ۶۳

- ۶۳.....۲-۵-۸-۱-تأویل ساخت خانه کعبه.....
- ۶۳.....۲-۵-۸-۲-تأویل دعای «طَهَّرَا بَيْتِي» (بقره: ۱۲۵).....
- ۶۴.....۲-۵-۸-۳-تأویل دعای «تَقَبَّلْ مِنَّا».....
- ۶۴.....۲-۵-۸-۴-تأویل مقام ابراهیم(ع).....
- ۶۵.....۲-۵-۹-تحلیل و نتیجه گیری.....
- ۶۶.....۲-۶-یوسف(ع).....
- ۶۶.....۲-۶-۱-خواب یوسف(ع).....
- ۶۷.....تأویل خواب یوسف(ع).....
- ۶۷.....۲-۶-۲-نقشه برادران یوسف(ع).....
- ۶۸.....تأویل نقشه برادران یوسف(ع).....
- ۶۹.....۲-۶-۳-یوسف(ع) در چاه.....
- ۶۹.....تأویل یوسف(ع) در چاه.....
- ۷۰.....۲-۶-۴-یوسف(ع) و کاروانیان.....
- ۷۰.....تأویل یوسف(ع) و کاروانیان.....
- ۷۱.....۲-۶-۵-یوسف(ع) و زلیخا.....
- ۷۲.....تأویل یوسف(ع) و زلیخا.....
- ۷۳.....۲-۶-۶-زنان مصری و زیبایی یوسف(ع).....
- ۷۴.....تأویل زنان مصری و زیبایی یوسف(ع).....
- ۷۵.....۲-۶-۷-یوسف(ع) در زندان.....
- ۷۵.....تأویل یوسف(ع) در زندان.....

- ۷۶..... ۲-۶-۸- رؤیای پادشاه و تعبیر یوسف (ع) .....
- ۷۷..... تأویل رؤیای پادشاه و تعبیر یوسف(ع).....
- ۷۸..... ۲-۶-۹- دیدار یوسف(ع) و برادرانش(در مصر).....
- ۷۹..... تأویل دیدار یوسف(ع) و برادرانش (در مصر).....
- ۸۰..... ۲-۶-۱۰- یعقوب(ع) و فراق یوسف(ع).....
- ۸۱..... تأویل یعقوب(ع) و فراق یوسف(ع).....
- ۸۲..... ۲-۶-۱۱- بازگشت برادران و شناخت یوسف(ع) .....
- ۸۳..... تأویل بازگشت برادران و شناخت یوسف(ع).....
- ۸۵..... ۲-۶-۱۲- وصال یعقوب(ع) و یوسف(ع) .....
- ۸۵..... تأویل وصال یعقوب(ع) و یوسف(ع).....
- ۸۷..... ۲-۶-۱۳- تحلیل و نتیجه گیری.....
- ۹۰..... ۲-۷-۷- موسی(ع).....
- ۹۰..... ۲-۷-۱- تولد موسی(ع) .....
- ۹۱..... تأویل تولد موسی(ع).....
- ۹۱..... ۲-۷-۲- قتل مصری.....
- ۹۲..... تأویل قتل مصری.....
- ۹۲..... ۲-۷-۳- موسی(ع) و شعیب(ع).....
- ۹۳..... تأویل موسی(ع) و شعیب(ع).....
- ۹۵..... ۲-۷-۴- موسی(ع) در طور .....
- ۹۶..... ۲-۷-۴-۱- تأویل موسی(ع) در طور.....

- ۹۶.....۲-۴-۷-۲ آتش.....
- ۹۸.....۳-۴-۷-۲ طور سینا.....
- ۹۸.....۴-۴-۷-۲ عصای موسی(ع).....
- ۹۹.....۵-۴-۷-۲ نعلین.....
- ۱۰۰.....۶-۴-۷-۲ ید بیضا.....
- ۱۰۰.....۷-۴-۷-۲ تأویل دعای موسی(ع).....
- ۱۰۱.....۸-۴-۷-۲ تأویل توصیه‌الهی به نرم سخن گفتن با فرعون.....
- ۱۰۱.....۵-۷-۲ مواجهه موسی(ع) و فرعون.....
- ۱۰۳.....تأویل مواجهه موسی(ع) و فرعون.....
- ۱۰۳.....۶-۷-۲ موسی(ع) و ساحران.....
- ۱۰۴.....تأویل موسی(ع) و ساحران.....
- ۱۰۴.....۷-۷-۲ خروج بنی اسرائیل از مصر و دخول در ارض مقدسه.....
- ۱۰۵.....تأویل خروج بنی اسرائیل از مصر و دخول در ارض مقدسه.....
- ۱۰۶.....۸-۷-۲ موسی(ع) و خضر(ع).....
- ۱۰۷.....تأویل موسی(ع) و خضر(ع).....
- ۱۰۹.....۹-۷-۲ جوشیدن چشمه از سنگ.....
- ۱۱۰.....تأویل جوشیدن چشمه از سنگ.....
- ۱۱۱.....۱۰-۷-۲ میقات موسی(ع) و گوساله پرستی بنی اسرائیل.....
- ۱۱۲.....۱-۱۰-۷-۲ تأویل میقات موسی و گوساله پرستی بنی اسرائیل.....
- ۱۱۲.....وعده‌دیدار.....

- طلب رؤیت خداوند..... ۱۱۳.....
- تجلی خداوند بر کوه طور..... ۱۱۴.....
- ۲-۷-۱۰-۲-گوساله پرستی بنی اسرائیل..... ۱۱۴.....
- استغفار موسی(ع) و هارون ..... ۱۱۴.....
- ۲-۷-۱۱-موسی(ع) و قارون..... ۱۱۵.....
- تأویل موسی(ع) و قارون..... ۱۱۶.....
- ۲-۷-۱۲-ذبح گاو بنی اسرائیل..... ۱۱۶.....
- تأویل ذبح گاو بنی اسرائیل..... ۱۱۸.....
- ۲-۷-۱۳-تحلیل و نتیجه گیری..... ۱۲۰.....
- ۲-۸-سلیمان(ع)..... ۱۲۴.....
- ۲-۸-۱-جانشینی داوود(ع)..... ۱۲۴.....
- تأویل جانشینی داوود(ع)..... ۱۲۵.....
- ۲-۸-۲-پادشاهی سلیمان(ع)..... ۱۲۵.....
- تأویل پادشاهی سلیمان(ع)..... ۱۲۵.....
- ۲-۸-۳-سلیمان(ع) و مور..... ۱۲۶.....
- تأویل سلیمان(ع) و مور ..... ۱۲۶.....
- هدهد و سلیمان(ع)..... ۱۲۷.....
- تأویل هدهد و سلیمان(ع)..... ۱۲۷.....
- ۲-۸-۵-سلیمان(ع) و بلقیس..... ۱۲۸.....
- تأویل سلیمان(ع) و بلقیس..... ۱۳۰.....

- ١٣١.....٢-٨-٦-تحليل و نتيجة گیری.....
- ١٣٢.....٢-٩-يونس (ع).....
- ١٣٢.....٢-٩-١-نبوت يونس(ع).....
- ١٣٣.....تأويل نبوت يونس(ع).....
- ١٣٣.....٢-٩-٢-توبه قوم يونس(ع).....
- ١٣٤.....تأويل توبه قوم يونس(ع).....
- ١٣٤.....٢-٩-٣-يونس(ع) و ماهى.....
- ١٣٥.....تأويل يونس(ع) و ماهى.....
- ١٣٦.....٢-٩-٤-بازگشت يونس(ع) به سوى قوم خویش.....
- ١٣٧.....تأويل بازگشت يونس(ع) به سوى قوم خویش.....
- ١٣٧.....٢-٩-٥-تحليل و نتيجة گیری.....
- ١٣٨.....٢-١٠-عيسى(ع).....
- ١٣٨.....٢-١٠-١-ولادت و کودكى مريم(ع).....
- ١٣٩.....٢-١٠-١-١-تأويل ولادت و کودكى مريم(ع).....
- ١٤٠.....٢-١٠-٢-تأويل بشارت و تولد يحيى(ع).....
- ١٤٢.....٢-١٠-٢-باردارى مريم(ع).....
- ١٤٣.....تأويل باردارى مريم(ع).....
- ١٤٣.....٢-١٠-٣-تولد عيسى(ع).....
- ١٤٤.....تأويل تولد عيسى(ع).....
- ١٤٥.....٢-١٠-٤-نبوت عيسى(ع).....

- تأويل نبوت عيسى(ع).....١٤٦
- ١٠-٢-٥-معجزات عيسى(ع).....١٤٧
- تأويل معجزات عيسى(ع).....١٤٨
- ١٠-٢-٦-عروج عيسى(ع).....١٤٨
- تأويل عروج عيسى(ع).....١٤٨
- ١٠-٢-٧-تحليل و نتیجه گیری.....١٤٩
- ١١-٢-١١-محمد(ص).....١٥١
- ١-١١-٢-ولادت و کودکی محمد(ص).....١٥١
- تأويل ولادت و کودکی محمد(ص).....١٥١
- ١١-٢-٢-مبعث محمد(ص).....١٥٢
- تأويل مبعث محمد(ص).....١٥٣
- ١١-٢-٣-دعوت خویشان.....١٥٦
- تأويل دعوت خویشان.....١٥٦
- ١١-٢-٤-دعوت عام.....١٥٧
- تأويل دعوت عام.....١٥٧
- ١١-٢-٥-معجزه محمد(ص).....١٥٨
- تأويل معجزه محمد(ص).....١٥٨
- ١١-٢-٦-معراج محمد(ص).....١٥٩
- تأويل معراج محمد(ص).....١٦٠
- ١١-٢-٧-هجرة محمد(ص).....١٦٣

- تأویل هجرت محمد(ص) ۱۶۴
- ۲-۱۱-۸-جنگ های محمد(ص) ۱۶۵
- تأویل جنگ های محمد(ص)..... ۱۶۹
- ۲-۱۲-فضیلت محمد(ص)..... ۱۷۳
- ۲-۱۲-۱-فضیلت حضرت محمد(ص) بر سایر پیامبران..... ۱۷۴
- ۲-۱۲-۱-۱-فضیلت محمد(ص) بر آدم(ع) و تأویل آن..... ۱۷۴
- ۲-۱۲-۱-۲-فضیلت محمد(ص) بر نوح(ع) و تأویل آن..... ۱۷۵
- ۲-۱۲-۱-۳-فضیلت محمد(ص) بر ابراهیم(ع) و تأویل آن ۱۷۸
- ۲-۱۲-۱-۴-فضیلت محمد بر سلیمان و تأویل آن..... ۱۸۰
- ۲-۱۲-۱-۵-فضیلت محمد(ص) بر موسی(ع) و تأویل آن ۱۸۰
- ۲-۱۲-۱-۶-فضیلت محمد(ص) بر عیسی(ع) و تأویل ۱۸۳
- ۲-۱۲-۲-فضیلت معجزه محمد(ص) بر معجزه دیگر انبیا..... ۱۸۴
- ۲-۱۲-۳-فضیلت امت حضرت محمد(ص) بر سایر امت ها..... ۱۸۵
- ۲-۱۲-۴-میبدی و نظریه انسان کامل ۱۸۸
- نظریه انسان کامل..... ۱۸۹
- ۲-۱۲-۵-تحلیل و نتیجه گیری..... ۱۹۲

فصل سوم: ساختار تأویلات میبدی

- ۳-۱-خاستگاه تأویلات میبدی..... ۱۹۵
- ۳-۲-ساختار تأویلات..... ۱۹۸

۲۰۱.....	۳-۳-تأویل عرفانی نکات دستوری.....
۲۰۴.....	۳-۴-شگردهای ادبی و تأویل آفرینی.....
۲۰۵.....	۳-۴-۱-خلاف آمد.....
۲۰۸.....	۳-۴-۲-غافلگیری.....
۲۱۰.....	۳-۴-۵-متناقض نما.....
۲۱۲.....	جمع بندی نهایی.....
۲۱۶.....	فهرست آیات.....
۲۳۱.....	فهرست احادیث و اخبار.....
۲۳۲.....	فهرست اعلام(اشخاص).....
۲۳۸.....	فهرست منابع.....

مقدمه

زمانی که شعر فارسی رو به شکفتن می‌نهاد، بیش از سه قرن از آشنایی ایرانیان با دین اسلام و کتاب آسمانی قرآن می‌گذشت. این زمان فرصتی شد تا همراه با دیگر نمودهای فرهنگ اسلامی، داستان پیامبران نیز رفته رفته در اذهان مردم رسوخ کند. این داستان‌ها از یک سو به دلیل منشأ وحیانی و از سوی دیگر به جهت میزان تأثیرگذاری قصه و ذکر احوال عبرت‌انگیز دیگران در ارشاد مردم، بیش از هرچیز مورد استقبال عامه مردم قرار گرفت.

در این زمان بود که اولین کتاب‌های تفسیر قرآن به زبان فارسی ترجمه شد. اما این مفسران در تفاسیر خود تنها به تفسیر ظاهری از داستان پیامبران اکتفا می‌کردند؛ از این رو بازتاب داستان پیامبران در دیوان شاعران دوره نخست (سبک خراسانی) نیز از محدوده اشارات موجز قرآن فراتر نمی‌رفت و از هرگونه مفاهیم تأویلی عاری و محدود به برجسته‌ترین حوادث زندگی و معجزات پیامبران بود که بیشتر از آنها برای مدح ممدوح و توصیف معشوق استفاده می‌شد. اما بعدها فرق مختلف مسلمان با نگرش و دیدگاه خاص خود به قرآن نگریسته، و کوشش کردند تا معنی آیات را بهتر دریابند. در این میان صوفیه با دیدگاهی متفاوت با اهل حدیث، فقها و متکلمان اسلامی در صدد یافتن معانی باطنی و حقیقی قرآن از طریق تأویل آیات آن برآمدند.

از بزرگترین پایه‌گذاران این شیوه از تفسیر، ابوالفضل میبیدی، مفسر نامی قرن ششم هجری است. او در نوبت سوم از تفسیر خود، کشف الاسرار با عدول از شیوه رایج تفسیر، نگاهی تأویلی به قرآن بخصوص داستان پیامبران داشته، و به سیاق شیوه معمول خود در تفسیر آیات، تأویلی ذوقی از این داستان‌ها ارائه کرده‌است. این نگاه میبیدی به داستان پیامبران بر آثار عرفانی پس از وی بویژه مثنوی مولوی تأثیر چشمگیری گذاشته‌است؛ به طوری که فهم این متون بدون درک معانی تأویلی تلمیحات داستان پیامبران دشوار می‌نماید.

هدف از این پایان نامه، تبیین تأویلات میبیدی از داستان پیامبران برای کمک به درک اشارات آثار عرفانی پس از میبیدی است؛ به طوری که خواننده بتواند با مراجعه به آن، غالب مشکلات تأویلی در حوزه تلمیح به داستان پیامبران را در شعر و نثر فارسی حل کند.

این پایان نامه در سه فصل تدوین شده است:

فصل اول با عنوان «کلیات و مفاهیم» شامل سه بخش است: در بخش اول به مفاهیمی چون: تأویل در لغت و اصطلاح، تفاوت تأویل و تفسیر، تأویل از دیدگاه اهل سنت و ... پرداخته شده است. بخش دوم به شرح حال میبیدی، آثار و مذهب او، دیدگاه میبیدی نسبت به تأویل قرآن و ... اختصاص دارد. در بخش سوم، مباحثی درباره اسرائیلیات و سرچشمه‌های آن، عوامل و زمینه‌های نفوذ اسرائیلیات در فرهنگ اسلامی، موضع اسلام در برابر اسرائیلیات و عوامل نفوذ اسرائیلیات در تفسیر کشف الاسرار مطرح شده است.

فصل دوم با عنوان «تأویل داستان پیامبران» مشتمل بر دوازده بخش است: در بخش اول لزوم پرداختن به داستان انبیا بیان شده است. در بخش دوم اهمیت تأویل داستان پیامبران در کشف الاسرار مورد بررسی قرار گرفته، سپس با ذکر چند نمونه، به میزان تأثیر پذیری شاعران عارف مسلک از تأویلات میبیدی در داستان پیامبران اشاره شده است. بخش سوم تا یازدهم که به ترتیب به تأویل داستان زندگی پیامبران الهی: آدم، نوح، ابراهیم، یوسف، موسی، سلیمان، یونس، عیسی و محمد (صلوات الله علیهم اجمعین) اختصاص یافته، ضمن بیان داستان هر یک از پیامبران، تأویلات و لطایف عرفانی میبیدی از این داستان‌ها تبیین شده است. روش کار در این قسمت چنین است که ابتدا تأویل داستان هر پیامبر از قسمت‌های مختلف کتاب ده جلدی کشف الاسرار استخراج و آنگاه بر مبنای ترتیب حوادث زندگی پیامبران-طبق قراین موجود در قرآن، کشف الاسرار و کتاب‌های قصص الانبیا- مرتب شده است؛ سپس عنوانی متناسب با هر قسمت برای آن برگزیده و تأویلات هر قسمت ذیل آن

آورده شده است. شایان ذکر است که در این پژوهش سعی شده است که تا حد امکان محوریت بیان قصص، قرآن کریم (ترجمه مکارم شیرازی) باشد.

در ابتدا، قصد نگارنده آن بود که عنوان‌ها در هر بخش، یکسان، هماهنگ و تحت عناوینی مشترک و واحد چون دوران کودکی، شروع رسالت، معجزات و... باشد؛ اما بعد از گردآوری داستان‌ها مشخص شد که یکسان نبودن جریان حوادث زندگی پیامبران، این امر را غیر ممکن می‌سازد. چراکه به عنوان مثال اگر داستان ولادت موسی (ع) و عیسی (ع) و... در قرآن به تفصیل آمده است، از داستان تولد یونس (ع) و سلیمان (ع) و... سخن نرفته است. از طرفی دیگر، میبیدی به تأویل داستان زندگی همه انبیا اشاره نکرده است؛ بلکه تعداد معدودی از این انبیا را که حوادث زندگی آنها قابلیت تأویلی دارد، در محوریت قرار می‌دهد. در این موارد نیز سعی شده که صرفاً زندگی پیامبرانی بررسی شود که میبیدی به تأویل زندگی آنان پرداخته است. در ضمن میبیدی، همه زوایا و وقایع زندگی پیامبران را تأویل نمی‌کند؛ بلکه گاه تنها برخی از این وقایع را انتخاب، و مورد تأویل قرار می‌دهد.

در بخش‌هایی این فصل، فضیلت حضرت محمد (ص) بر همه انبیا از نگاه تأویلی میبیدی بیان شده و در نهایت با اشاره به نظریه حقیقت محمدیه و با ذکر شواهدی از تأویلات میبیدی در داستان پیامبران، انطباق دیدگاه میبیدی با این نظریه اثبات شده است. در فصل سوم با عنوان «ساختار تأویلات میبیدی» خاستگاه تأویلات میبیدی، ساختار و جنبه‌های ادبی آنها تبیین شده است.

این پژوهش نشان می‌دهد که:

با وجود برخورداری نویسنده از اسرئیلیات و بهره‌گیری از اندیشه‌های عارفان پیش از خود، آبخور بیشتر تأویلات وی برخاسته از جهان بینی کلامی و نگاه ذوقی و عارفانه خود اوست.

میبیدی در تأویل همه داستان پیامبران، همه تأویلات را به وجود انسان و عواملی که مانع سیر و سلوک او می‌شود، باز می‌گرداند؛ به بیان ساده‌تر، وی از این داستان‌ها برای تعلیم اصول تصوف بهره می‌جوید و این گونه بعد تازه‌ای به آنها می‌بخشد.